‘De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860’

Bernard Kruithof

bron

Bernard Kruithof, ‘De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860.’ In: Bernard Kruithof, Jan Noordman en Piet de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding; bronnen; onderzoek*. SUN, Nijmegen 1983 (tweede, herziene druk), p. 371-385.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/krui019deug01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

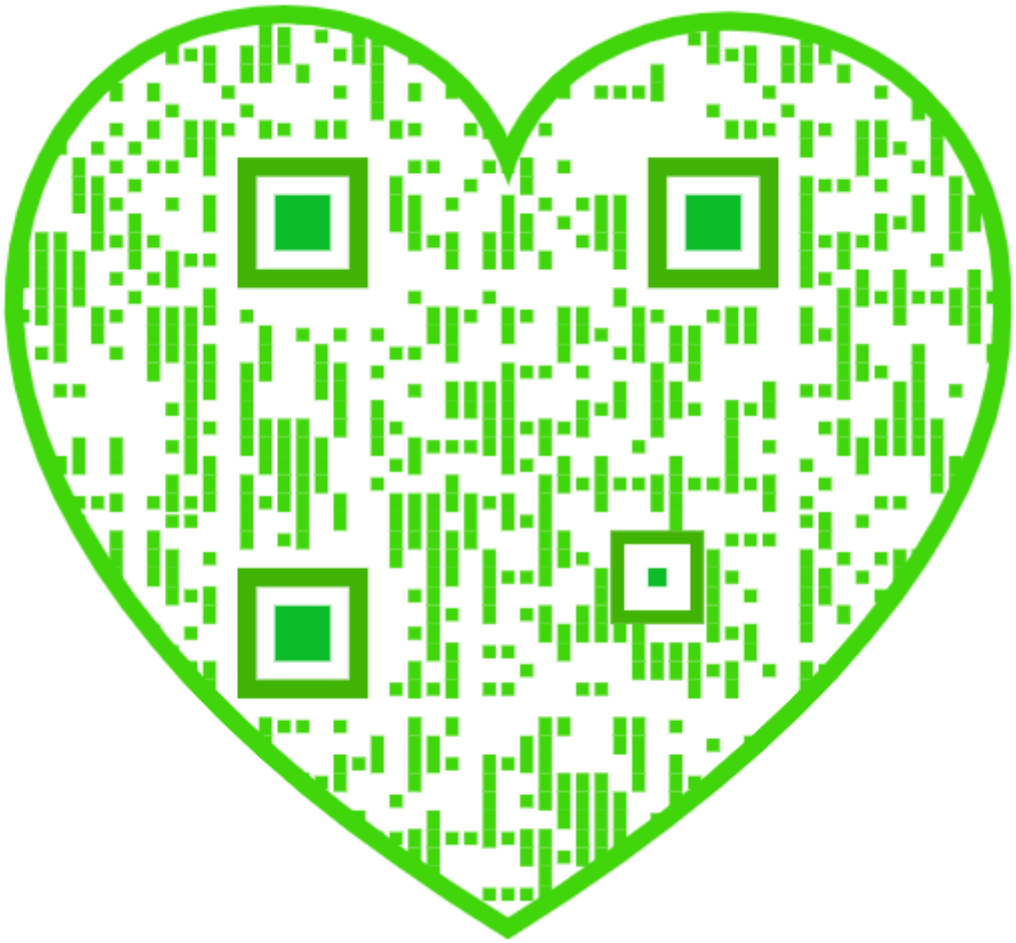

De deugdzame natie
Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860*

Bernard Kruithof

Inleiding

Het werk van de Amerikaanse historicus Christopher Lasch heeft wel wat gemeen met pornografie: zonder nu de zinnen te bevredigen, oefent het een sterke prikkeling uit. Zo zijn diens opmerkingen over de wijze waarop de arbeidersklasse in de loop van het moderniseringsproces werd gedisciplineerd, stimulerend. Naar zijn mening betrof deze disciplinering immers lang niet alleen een betrekkelijk utilitaire aanval op de pre-industriële arbeidsethiek (of liever, het gebrek daaraan). Het ging om een veel meer omvattende campagne, met als kernpunten: het opleggen van huiselijkheid en de verbreiding van een medisch geloof. 'Bourgeois domesticity did not simply evolve. It was imposed on society by the forces of organized virtue, led by feminists, temperance advocates, educational reformers, liberal ministers, penologists, doctors, and bureaucrats.' Vooral de medici liepen hier voorop, daarbij hun wetenschap presenterend als een nieuwe religie: 'The medical mode of salvation, no less than its predecessors, asserted exclusive rights to virtue and truth.'[1]

Het aantrekkelijke van deze opmerkingen - die door hem nauwelijks worden uitgewerkt - is dat ze aansporen tot onderzoek. Tot voor kort handelde de literatuur immers wel over de disciplinering van de arbeidersklasse, maar vooral toegespitst op het opleggen van een nieuwe arbeidsethiek terwille van het industrieel kapitalisme. Het grootste probleem daarbij was, dat men een dergelijke campagne in Nederland wel kon waarnemen, terwijl hier toch één van de basisvoorwaarden - industrialisering - tot diep in de negentiende eeuw op zich liet wachten. Bij het ontbreken van deze voorwaarde moeten wellicht andere verklaringen worden gezocht.

Als er in Nederland zoiets was als een burgerlijk beschavingsoffensief,[2] dan is het duidelijk waar de *'organized virtue'* zetelde: de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Deze maatschappij, opgericht in 1784 (en nog steeds, zij het niet zonder zorgen, bestaand) is vooral bekend door haar bemoeienissen met het lager onderwijs. Maar interessanter is in dit verband de meer omvattende taak, die zij zich gesteld had: de verbreiding van kennis en deugd (een tautologie!) onder het volk.[3]

In het nu volgende wil ik, na een korte inleiding over *'t Nut* zelf, een overzicht geven van wat deze maatschappij aan inzichten verspreidde over huiselijkheid en gezondheidsleer: twee zwaartepunten in de ideologie van de volksverheffing. Ik heb me hierbij beperkt tot de periode van 1784 tot ongeveer 1860, omdat daarna,

zoals nog zal blijken, *'t Nut* haar koers wijzigt. Tenslotte wil ik terugkeren naar *'t Nut* en trachten te verklaren waarom het, na het succes in de eerste helft van de negentiende eeuw, sterk aan betekenis inboette in de tweede helft. Het belang hiervan ligt in de poging een analyse te geven van (een deel van) de middenklasse in Nederland en het streven van vooral deze klasse de sociale spanningen te temperen. Tegenover de verdelende krachten die de standensamenleving bedreigden, zou immers juist zij gemeenschappelijke deugden in stelling brengen. Wat maatschappelijk steeds verder uiteen leek te gaan, diende door de moraal bijeengehouden te worden.

Disciplinering is voor de activiteiten van de middenklasse al een cliché geworden. Het gebruik van deze term vraagt dan ook enige terughoudendheid. Door de nadruk op de ideologie te leggen lijkt het er al gauw op, of het volk een kneedbare massa is die door een homogeen bestuursapparaat naar believen kan worden vervormd. Evenmin als de georganiseerde deugd is de *'culture of poverty'* een monolithisch geheel.

Uit de geschriften van *'t Nut* zelf is over de effectiviteit weinig op te maken. Optimisme en pessimisme over de bereikte resultaten wisselen elkaar af, al wijst de volharding op de verwachting, vroeg of laat te zullen slagen. In het onderstaande, tenslotte, ligt de nadruk niet op de werkelijke, maar op de geplande veranderingen in het privéleven van de gewone man.

't Nut

Aanvankelijk had *'t Nut* vooral aanhang in patriotse kringen. De politieke ontwikkelingen van 1795, de ruime opzet, de tolerante houding en de liberale denkwijze zorgden spoedig voor een brede aanhang,[4] zodat in de negentiende eeuw *'t Nut* werd tot 'de exponent van den tijdgeest, van de bovendrijvende meerderheid'.[5] Al was de aanhang in protestantse streken groter dan in rooms-katholieke, het zou moeilijk zijn 'een enkele fractie, een enkele côterie aan te wijzen, waarvan de Nutsmaatschappij niet enkele leden onder haar aanhangers heeft geteld.'[6] De specifieke organisatievorm droeg sterk bij tot het succes van de Maatschappij: gedecentraliseerd in lokale of regionale afdelingen, de zogenaamde departementen. In 1801 waren er 4132 leden, in het midden van de negentiende eeuw al ongeveer 15.000, verdeeld over ruim 300 departementen.

Als vanzelfsprekend gold de gelijkstelling van algemeen maatschappelijke en christelijke deugden als echt Nederlands. Israëlieten konden dan ook geen lid van *'t Nut* worden, daar van hen noch te verwachten, noch te vergen zou zijn, dat zij werkzaam zouden zijn naar de beginselen van de christelijke godsdienst. Als gasten konden ze wel worden toegelaten bij bijeenkomsten. Antisemitisme gold als onverdraagzaam en onbeschaafd.[7] Het lidmaatschap van *'t Nut* was een onderscheidingskenmerk van (kleine) notabelen en gestudeerden. Onderwijzers, met artsen speerpunten van de beschaving, behoorden er veelal toe. Ten plattelande gold het als stads om lid te zijn. Het sociëteitsleven was vaak het enige sociale uitje, dat de burgerij zich veroorloofde.

Van de oprichting af tot 1866 werden door het Hoofdbestuur jaarlijks prijsvragen uitgeschreven over de meest uiteenlopende onderwerpen. De antwoorden

werden door een speciale commissie beoordeeld, de beste met een erepenning beloond en als 'prijsverhandelingen' uitgegeven. 'Deze bekroonde prijsvragen zijn een ware goudmijn om de 19e eeuw ten onzent in een harer beste uitingen te leeren kennen in al haar tekortkomingen en in al haar verworvenheden. Als op een thermometer lezen wij er den geestelijken hoogte- en laagtestand op af.'[8]

Gedurende tachtig jaar werden niet minder dan 107 prijsverhandelingen uitgegeven; daarnaast een groot aantal uitgaven voor het onderwijs, losse geschriften en van 1855 af de jaarlijkse Volksalmanakken. De prijsverhandelingen zijn het werk van 77 auteurs. Van 59 van hen is het beroep bekend; er zijn 31 predikanten onder, de meesten van de Nederlandse Hervormde Kerk. Hun merendeels moraliserende geschriften kunnen dan ook eenvoudig worden ingepast in de lange traditie van Nederland als domineesland. Eveneens van 59 auteurs was de woonplaats te vinden. Slechts negen van hen wonen niet in Noord- en Zuid-Holland, Friesland en Groningen. Dat de protestantse zeekleigebieden zo oververtegenwoordigd zijn, ligt voor de hand gezien de beroepen van de auteurs (predikanten veelal) en het bijna ontbreken van een middenklasse in de arme buitengewesten.

Aan alle leden werden de prijsverhandelingen en Volksalmanakken gratis opgestuurd. Van hen werd verwacht dat zij die na lezing doorgaven aan de lagere standen; het dienstpersoneel kwam natuurlijk het eerst in aanmerking. Zo werd een dubbel opvoedende werking nagestreefd. De levenswandel van de leden zou natuurlijk eigenlijk in overeenstemming moeten zijn met de aanbevelingen voor een deugdzaam leven. De lagere standen moesten immers de hogere navolgen, zoals kinderen het hun ouders doen. Al waren de prijsverhandelingen gratis, de verbreiding ervan door tweedehands verkopers werd niet bezwaarlijk gevonden; want wie er geld voor over had, zou ze zeker goed bestuderen 'Woorden wekken, maar voorbeelden trekken' is een veel voorkomende zegswijze in de prijsverhandelingen, die men zo begrijpelijk mogelijk wilde maken door met concrete voorbeelden de betogen te adstrueren. In verhaalvorm werden hoofdpersonen opgevoerd met betekenisvolle namen als 'Deugdlief' en 'Eelhart'; met wiskundige zekerheid werd aangetoond, dat de deugd tot geluk en welvaart leidde. Rampen, verpaupering, ziektes en plotseling optredende sterfgevallen troffen de onverstandigen die het pad van de deugd niet wilden gaan, ook al leek het hun aanvankelijk voor de wind te gaan. Hoogmoed kwam altijd voor de val.

De oprichting en het succes van *'t Nut* zijn te verklaren uit een aantal factoren: de patriotse oorsprong, de opkomst van de buitengewesten, de federalistische en democratische organisatie-structuur. De moeilijkheden die *'t Nut* in de plaats van oprichting, Edam, ondervond van de zijde van de Oranje-gezinde overheid, leidden in 1787 tot de overplaatsing van de zetel der *Maatschappij* naar Amsterdam. De ideeën van de Verlichting gaven hier minder aanstoot.

'Het waren de patriotten die zich tot vertolkers maakten van de door de Aufklärung gepropageerde ideeën betreffende civisme en dienstbaarheid aan maatschappij en vaderland.'[9] De Patriottentijd en de Bataafse Republiek vormen de schakel tussen het *ancien régime* en de moderne staat. De burgerkoning Willem I deed niet 'de oude tijden weerom komen', maar was integendeel de voortzetter van de patriots-Bataafse politiek. De verbetering van de infra-structuur, die hij nastreefde, was een onmisbare

voorwaarde voor nationale eenheid en, later, industrialisering. De patriotten verzetten zich tegen het stadhouderschap en de regenten, en

tegen het Hollando-centrisme van de rijke kooplieden. De veranderende houding tegenover boeren, aan het einde van de achttiende eeuw nog als redeloos vee beschouwd, heeft hiermee te maken. In de Volksalmanakken is die duidelijk zichtbaar; regelmatig is een rationele agrarische bedrijfsvoering onderwerp van behandeling.

't Nut was, de Nederlandse Hervormde Kerk niet meegerekend, de eerste nationale organisatie van de burgerij. Nadrukkelijk keerde men zich tegen lokaal chauvinisme; achterstelling van het plaatselijk belang werd 'het mooiste dat er bestond' genoemd. Verdeeldheid werd, met een beroep op de rampen die dat in het verleden tot gevolg had gehad, streng veroordeeld.[10] De hogere kringen werden gekapitteld omdat ze zich teveel door buitenlandse invloeden - vooral Franse uiteraard - lieten meeslepen. Als tegengif werd aanbevolen, veel vaderlandse verzen en liederen te laten opzeggen en zingen; op school moesten vaderlandslievende werken worden uitgedeeld.[11] Liefde voor het vaderland impliceerde onderwerping aan de wetten, gehoorzaamheid aan het gezag, liefde en verdraagzaamheid tegenover de medeburgers.[12] Hoe verstandiger en deugdzamer het gewone volk is, hoe meer gemak, genoegen, voordeel en veiligheid de andere burgers daarvan hebben.[13] Bestreed *'t Nut* tal van vooroordelen als schadelijk, één werd desondanks als nuttig aangeprezen: de vaderlandsliefde.[14] Dit nationalisme was vooral gericht op herstel van de Nederlandse volkskracht: 'Het doel der Maatschappij is, om de onvermogenden onder onze landgenooten, tot brave Burgers, en nuttige menschen (...) met één woord, tot edelaartige Nederlanders te vormen.'[15] Het ging om het opvoeden van - en vooral: tot - staatsburgers. Deze opgave betekende, dat men zich in sterke mate bezighield met en zich richtte tot 'het volk'.

Het arme volk

In de prijsverhandelingen wordt het volk niet alleen toegesproken, maar vormt het ook het probleem zelf, wat aanleiding geeft tot een af en toe wat moeizaam gemanoeuvreer van de auteurs. Vaak is maar al te duidelijk, dat voor eigen parochie wordt gepreekt, niet voor de lagere standen. Het volk was immers niet eenvoudig te bereiken; talrijk zijn de klachten over zijn gebrek aan cultuur. Het volk was vol vooroordelen, die indruisten tegen de godsdienst, de zeden en het maatschappelijk geluk voor allen.[16] Het volk was zelfs enigszins angstaanjagend. Uit een beschrijving blijkt, dat de gemene man ruw en onbeschaafd is; haveloos en morsig; zinnelijk, zonder hogere gevoelens; hij verhoert en verzuipt zijn loon en jaagt bij thuiskomst zijn vrouw en kinderen de schrik aan; gezwegen wordt dan nog van de onbeschoftheid, die hem eigen is.[17] Dit beeld treffen we herhaaldelijk aan. Het volk is 'verbasterd', het spreekt onverstaanbare dialecten.[18] Zo was het niet zonder aarzelen dat de burgerij er desondanks van uitging, dat de lagere standen nuttig waren en bovendien in staat en bereid, de vruchten der beschaving te plukken. 'De armoede acht de maatschappij ('t Nut) wel een groot probleem, maar grooter euvel dan stoffelijk gebrek oordeelt zij geestelijke armoede'.[19] De burgerij bleef onaangenaam getroffen door de onverschilligheid, die zij meende waar te nemen. In de jaren zestig van de vorige eeuw schreef de vooruitstrevende

arts Coronel nog over de arbeider, dat die gekenmerkt werd door ‘onverschilligheid omtrent zijn bestaan en zijn toekomst; onverschilligheid tegenover vrouw en kinderen.’[20]

De nuttigheid en de noodzakelijkheid van de standensamenleving spraken voor zich. Dat bracht meteen een zekere tweeslachtigheid met zich mee. Het volk moest wel verheven worden uit zijn erbarmelijke staat, maar dat mocht niet leiden tot een laakbare zucht tot standsverwisseling: wel vooruit, maar niet omhoog.[21]

Het volk moest bereikt worden, want het moest leren inzien, dat het de armoede aan zichzelf te wijten had. Wie wilde, kon eigen zedeloosheid en onkunde overwinnen door kennis en arbeidzaamheid en door goede orde, want ‘orde is het groote woord, waarmede onze Lieve Heer de wereld in stand houdt, en zonder welke geen huishouding staan kan blijven, en zonder welke geen kind wat worden kan.’[22]

Het probleem van de armoede blijft tot diep in de negentiende eeuw een probleem van vooral de moraal, niet van economie. Industriële productie werd dan ook beschouwd als filantropie, als werkverschaffing aan ledige handen. De Clercq, de latere secretaris van de Nederlandsche Handelmaatschappij, beschreef in zijn dagboek de werkverschaffing aan kinderen op Feijenoord, ‘op aller gezichten was reinheid, vroolijkheid en gezondheid te lezen’, en gaat hooggestemd voort: ‘Mijn God, wat is hij het verhevenst wezen van Uwe schepping, die zijn natuurgenoot tot de waarachtige godenwaarde van menschen verheft. Hier wordt nu het geleerde niet in den dagelijkschen omgang met reeds bedorven volwassenen vergeten en verpest. Neen! op dit gezegend eiland heerschen vrede en rust en de woede der stervelingen dringt tot hier niet door.’[23] Vrouwen en vooral kinderen zijn de potentiële bondgenoten in het burgerlijk beschavingsoffensief, omdat ze nog niet helemaal in de samenleving, ‘de woede der stervelingen’, betrokken zijn.

De Clercq was niet de enige die ‘fabrijken’ vooral zag als moreel lesinstrument. Algemeen was de opvatting bovendien, dat Nederland het van de handel moest hebben. In de prijsverhandelingen worden winkeliers en kooplieden als voorbeelden gegeven; hardwerkende arbeiders zijn ambachtslieden, geen industrie-arbeiders. Fatsoenlijke armen deden er het beste aan, zich tot het armbestuur te wenden. Ouderwetse liefdadigheid voldeed niet langer, daar geen onderscheid gemaakt werd tussen eerlijke en onfatsoenlijke armen.

Zeer afkeurenswaard is steeds de ongerichte liefdadigheid.[24] Wie gul geeft, zonder een nader onderzoek in te stellen naar de arme zelf, werpt slechts olie op het vuur der luiheid.[25] Niet eens het ergste was de luiheid op zich, maar vooral de ermee samenhangende schaamteloosheid. Het is enigszins onlogisch in het vervolg te lezen, dat een openbaar onderzoek naar ieders gedrag ingesteld zou moeten worden. Het oogmerk was, dat mensen die op de gemeenschap teerden, daarvan weerhouden zouden worden als iedereen dat te weten zou komen. Maar als de armen zich niet schamen, zou dat niet zo effectief zijn. Het zegt dan meer over de gevoelens van de burgerij zelf. Toch zou men het idee van onderzoek niet loslaten.

> Geven is zoo goed als zoet
> Mits men toeziet, wie ontvangen.
> Waar gebrek en tegenspoed
> Zonder schuld den braven prangen,
> Tot hij blozend vragen moet,

Om een bete broods te erlangen,
Daar te geven, dat is goed.[26]

Maar als er geen blos van schaamte te zien was, hoe kon de gemiddelde weldoener dat zo snel te weten komen? De oplossing werd gezocht in de richting van het armenpatronaat, waar in de jaren veertig van de negentiende eeuw onder andere het Nutslid W.H. Suringar voor pleitte.[27] In 1857 publiceert *'t Nut* een *Handleiding voor het patronaat over armen*. De kern van de zaak was, dat de armen, net als kinderen, onder een voortdurend, doch onopvallend, toezicht moesten staan. Welgestelden, bij voorkeur dames - die in staat werden geacht een huishouden sneller te taxeren - moesten een stuk of vijf arme gezinnen onder hun hoede nemen en hen zo opvoeden. Drempelvrees hoefde men niet te hebben; de arme zou de 'rijke' echt niet onheus bejegenen, maar juist vereerd zijn met diens komst. Diakenen met ervaring vertelden: 'Wij komen op allerlei tijden onze armen overvallen, en staan voor hunne oogen, als zij ons het minst verwachten. Hoe schrikken zij menig malen, als ze de heeren diakenen eensklaps voor zich zien! Hoe menigeen' hebben wij dan betrapt op onnoodige uitgaven, snoeperijen en zoo al meer! (...) Wij geven nu met oordeel en kennis van zaken. Wij weten nauwkeurig, wat elk verdient of verdienen kan.'[28]

Het vertrouwen, dat het gedrukte woord voldoende aansporing was, nam af; mèt de overtuiging, dat de standen der maatschappij steeds verder uit elkaar groeiden - 'de aanzienlijke burgerstand (heeft) uit vrees zich te encanailleren zich van de geringere klasse afgesneden'[29] - won de gedachte veld, dat de dreigende vervreemding kon en moest worden gekeerd door persoonlijk contact. Gewone liefdadigheid zonder kennis van en zorg voor het leven van de armen kon alleen maar pauperisme kweken. Idealiter ging het zo: 'bij alle gewigtige gelegenheden zijn mijn arme luidjes gewoon te zeggen: Als mevrouw (n.n.) komt, dan zullen we nog eens vragen, hoe we hier of daarmeê aanmoeten.'[30]

Dat de werkelijkheid zich niet zo snel aan dat ideaal aanpaste, blijkt uit een verzuchting veertig jaar later, dat er nog altijd 'zoo weinig voortdurend toezicht, voortgezette contrôle op het gezin (d.w.z. van de arme) is.'[31] En waartoe deze controle, of, neutraler, dit contact, moest leiden? Tot meer huiselijkheid en gezondheid, zoals uit het hiernavolgende moge blijken.

Huiselijkheid

Van eminent belang voor een deugdzame samenleving is het huiselijk geluk, daar de samenleving volgens *'t Nut* precies een gezin in het groot is. In de prijsverhandelingen van *'t Nut* en in de geschriften van andere wegbereiders van de deugd is dan ook een voortdurende lofzang op de huiselijkheid te vinden. Braafheid, eerlijkheid, oppassendheid in het werk, matigheid, zuinigheid, alles wat aan burgerlijke deugden te bedenken is, wordt erdoor bevorderd.[32] Het leven buiten het gezin is vol gevaren, leidt tot ruwheid en onbesuisdheid. De straat moet zoveel mogelijk gemeden worden. Wigeri adviseert de kinderen liefst helemaal niet naar school te laten gaan, omdat ze daar blootstaan aan de bedervende invloed van leeftijdgenoten. Wanneer

dat niet mogelijk was, moesten de kinderen in elk geval onder geleide van en naar school gaan.[33] ‘Laat uw kind nooit zonder opzigt op

straat, of bij den weg loopen, dit is gevaarlijk voor uws kind leven, gezondheid en aller-gevaarlijkst voor zijn deugd.'[34] Ook voor volwassenen gaat dat op: sociaal onzichtbaar zijn wordt warm aanbevolen; kolven en kaarten wordt ontraden, evenals opzichtige kledij. Men kan beter thuis zitten en over aardrijkskunde spreken.[35] Thee- en koffievisites zijn gelegenheden 'voor onnutte praat en achter-klap, anderen bij de kladden om te halen en aan naam en faam te schenden'.[36] Onderling sociaal verkeer, vermaak en bezoek worden in een verhandeling van 1824 besproken als gold het een ernstige ziekte: men hoopt, dat het spoedig zal beteren.[37] Uitgaan is verbeuzelen van tijd en voert tot het verwaarlozen van de huiselijke plichten. Voortdurend zelfonderzoek werd aangeprezen, zowel op school als thuis aan te leren, om niet het gevaar te lopen, dat men zichzelf kan verwijten, zijn plicht niet te zijn nagekomen.[38] Het geweten en het schaamtegevoel worden bewust ontwikkeld. Wie zich tot de lagere standen wendt, doet er goed aan zijn aanmaning zo in te kleden, dat de toehoorder gedwongen is het laakbare gedrag van anderen te veroordelen zodat daarmee de toehoorder zich schaamt over zijn eigen gedrag.[39]

De opvoeding van de kinderen en de rol van de ouders daarbij wordt sterk geproblematiseerd. Immers, als de kinderen later het verkeerde pad opgaan, is dat de schuld van de ouders. Zelfbeheersing is een sleutelwoord in dit opzicht. Drift behoort niet voor te komen, aangezien dat het gezag van de ouders bij de kinderen ondermijnt. De ogen en de houding van de opvoeder moeten het doen.[40] 'Buigt het takje, terwijl het teêr is, (is) een regel (...) die door ouders en meesters niet te veel kan worden onder het oog gehouden.'[41] Niet alleen zelfbeheersing tegenover kinderen wordt van de ouders gevraagd, ook tegenover elkaar: de huwelijkse geneugten dienen met mate genoten te worden, want anders raakt de man teveel gewend aan zijn vrouw en zal hij naar elders gaan.[42]

Voor een goede opvoeding is voortdurende observatie en controle nodig. 'Eén avond, één uur, één ogenblik, kan, dikwerf, meer afbreken, dan wij in een geheel jaar hebben opgebouwd, of weder kunnen herstellen.'[43] En daarom geldt: 'Vaders en moeders! Slaat voorts uwe kinderen nauwkeurig gade, en tracht elks neigingen en krachten meer en meer te leren kennen.'[44]

De lagere standen zijn een gevaar voor de kinderen. Niet alleen zijn zij geneigd, de kinderen als een last te zien, ze slaan hen ook teveel, wat alleen maar leidt tot verharding van het gemoed.[45] De betere kringen doen er ook geen goed aan, de opvoeding van hun kinderen over te laten aan het dienstpersoneel, dat notoir onzedelijk is. Vooral speelt dat bij de seksuele voorlichting. Enerzijds wordt aanbevolen, de kinderen geen ideeën te laten vormen over de voortplanting totdat ze volwassen zijn.[46] Anderzijds is het - alleen al vanwege die bedienden - lastig om er helemaal over te zwijgen of de voorlichting te laten bij het voorlezen over Jozef en de vrouw van Potifar.

> 'Het kwaad was zoo aanlokkend; de verleiding zoó onweêrstaanbaar; men was er nooit voor gewaarschuwd, en zoo was men tot iets gekomen hetwelk men nog nimmer als iets verkeerds en zondigs had leeren beschouwen.'[47]

Zelfbevrediging werd gezien als een groot risico voor de opgroeiende jeugd, die dan ook op alle mogelijke manieren moest worden voorkomen. Het gevaar voor morele

besmetting loerde overal, ook op de scholen. Het samenzijn en het langdurig stilzitten van de kinderen konden gemakkelijk aanleiding geven tot de

'lichaam en ziel verwoestende zelfbevlekking', zodat hypochondrie het resultaat was.[48] Artsen, als Pennink, en onderwijzers waren het dus niet altijd eens over de werking van de scholen.

Bij het huiselijk geluk hoorde een strikte scheiding tussen de binnenwereld van het gezin en de buitenwereld. De eerste is het domein der vrouw. Daarin zijn alle standen, hoe verschillend verder ook, gelijk. 'Voor de *vrouw* is er in alle maatschappelijke rangen niet meer dan ééne loopbaan. Alle vrouwen hebben slechts ééne bestemming: namelijk *vriendinnen, echtgenooten, moeders* en *opvoedsters* te worden.'[49] Bij de huiselijkheid als deugd is de vrouw de persoon om wie alles draait. De vrouw doet het huishouden, zo goed als zij kan[50]; van jongsafaan moeten de meisjes dan ook beschermd worden tegen de gevaren van het leven buiten het huiselijk gezin. 'Vuile sletten, afschuwelijke huisplagen, moeders, die dezen vereerenden naam niet waardig zijn te dragen, en dus ware uitvaagsels van het menschelijk geslacht en pesten voor de samenleving' dat worden de meisjes als je hen niet beschermd genoeg opvoedt.[51]

De aansporingen een huiselijk leven te leiden zijn in de negentiende eeuw niet alleen in West-Europa maar ook in Noord-Amerika te zien. 'Scores of tracts proclaimed the importance of home and family in promoting social stability and urged parents to create the kind of domestic environment that would help their children resist the morally corrosive power of the larger society.'[52]

Het paradoxale van de nadruk die op het gezin komt te liggen is, dat er steeds meer van wordt verlangd, wat het door de ontwikkelingen van de samenleving steeds minder kan zijn. Het gezin biedt minder bescherming naarmate daaraan meer behoefte is. Ook van een andere kant dreigen problemen; zoals een voorman van de kinderbescherming het in het begin van deze eeuw uitdrukte: 'Hoe meer paedagogische en hygiënische kennis bij de leiding van het kind (niet zonder reden) wordt geëischt, hoe meer kans er is, dat het gezin als paedagogische instelling, dat de meeste ouders als paedagogen in discrediet komen. En hoe meer men gelegenheid heeft de opvoeding in vele gezinnen (...) van nabij te zien, hoe meer men dit begrijpen kan en toegeven moet, dat vele ouders inderdaad een ramp voor hun kinderen zijn.'[53]

Het huiselijk geluk had de wat tweeslachtige functie tegelijk hoeksteen van de samenleving te zijn én bescherming tegen de grote gevaren daarvan. En zoals een oorlog te belangrijk is om aan soldaten over te laten, werd het gezin te belangrijk om het aan de ouders over te laten. Die conclusie trokken de Nutsmannen overigens nog niet. De kinderbescherming zou zich pas in de twintigste eeuw als spruit van de oude armenzorg gaan professionaliseren.

Gezondheid en deugd

Het medisch wereldbeeld is een essentieel onderdeel van het burgerlijk beschavingsoffensief.[54] In de Verlichting bestond al een grote bewondering voor de medicus. In een prijsverhandeling worden de dominee en de arts genoemd als mensen aan wie men evenveel eerbied en hoogachting verschuldigd is. Artsen immers waren

degenen die het tijdelijk geluk, dat van God afkomstig was, konden laten bloeien.[55]
Deugd wordt niet afgeleid uit algemeen godsdienstige beginselen,

maar uit de effecten op de *gezondheid*. Juist de gewoontes van de lagere standen zijn derhalve zo verwerpelijk: zorgeloosheid en lediggang, driften en ondeugden zijn niet alleen op zichzelf afkeurenswaardig, maar ook nog nadelig voor leven en gezondheid.[56] Maar niet alleen in de lagere standen, ook bij de hogere valt nog heel veel te verlichten. In 1858 schreef Allebé: 'Het is eene betreurenswaardige, maar niettemin waarachtige daadzaak, dat het gebrek aan fysiologische en hygiënische kennis, zelfs bij de zoodanigen, wier stand en gewigtige betrekkingen in de maatschappij een goede, algemeene opvoeding doen verwachten, tot het ontstaan of de voortduring van vele en gewigtige gebreken in de zamenleving aanleiding geeft.'[57]

Tussen de huiselijkheidscultus en de medische aanval op pre-industriële gewoontes bestaat een nauw verband. Zoals in een ziekenhuis de patiënt geneest door zijn afzondering, daardoor beschermd tegen besmettende invloeden, zo groeien de kinderen op in de afzondering van het gezin. Artsen beperkten hun bemoeienissen niet tot zieken; ze schreven in de negentiende eeuw talloze handleidingen voor de gezonde opvoeding van de kinderen; hygiënische opvoeding werd gelijkgesteld met zedelijke. Krankzinnigengestichten en gevangenissen werden hospitalen, althans, dat was de bedoeling van het streven van de hervormers op deze gebieden.[58] De medische moraal stelde gezondheid en deugd aan elkaar gelijk. Deze opvatting werd niet onmiddellijk gemeengoed. De artsen moesten het opnemen tegen 'het domme bijgeloof, de laauwe onverschilligheid, schandelijke onkunde en de onberedeneerde halsstarrige afkeer tegen alles wat nieuw is'.[59] De overtuiging van de *doctors to a sick society*[60] van hun eigen gelijk en hun eigen rationaliteit maakte hen blind voor wie er anders over dacht. Religieus fanatisme, een zonde die orthodox-protestanten blijkens de Afscheiding van 1834 bezaten, kon volgens Schroeder van der Kolk, de invloedrijke hervormer van de psychiatrie in Nederland, een gevolg zijn van overmatige onanie.[61] Wie het *parti-pris* van de artsen niet in aanmerking neemt, is geneigd hun beschrijvingen te zien als een beeld van de werkelijkheid, in plaats van als een beeld van hun eigen ideologie.

De gelijkstelling van een deugdzaam leven met een gezond leven maakte vooral de opvoedingsgewoontes van de lagere standen, die van hygiëne niets wisten, tot een belangrijk doelwit. De hebbelijkheid het kind in te bakeren en het - om tal van redenen - achterwege laten van borstvoeding werden ernstig gelaakt.[62] De achtergrond van deze zelfverzekerdheid was een groot geloof in de wetenschappelijkheid van de geneeskunde. Naast de leer van de vier vochten bleef in medische kringen de overtuiging lang bestaan, dat besmettelijke ziektes werden overgebracht door het bederf van de lucht - 'een gelukkige dwaling'[63], die bewijst dat een verkeerde diagnose een succesrijke behandeling niet in de weg hoeft te staan. Enigszins ironisch is het om te zien, dat de grootste vijanden van de artsen de traditionele genezers waren. De kwakzalvers 'rigten doorgaans meer kwaad aan dan alle ziekten en kwalen, waarvoor het menschelijk ligchaam vatbaar is, (ze zijn) gevaarlijker dan de vreeselijkste struikroovers en geweldigste moordenaars.'[64] In tal van verhandelingen wordt op het gevaar gewezen deze lieden te raadplegen, gezien de funeste uitwerking van hun onwetendheid en onkunde. In één geval kan een meisje, dat op sterven ligt door het gebruik van aborterende middelen afkomstig van een paardendokter, door de bevoegde geneesheer maar net gered worden.[65] Is men ziek, dan moet een echte arts geraadpleegd worden, voorkomen is evenwel

beter. Daarom wordt, vooral aan de lagere standen, geadviseerd een gezonde huwelijkspartner te kiezen.

De verhandelingen van *'t Nut* zijn een eerste begin naar een algemene verbreiding van volksgezondheid en volksbeschaving. ‘Zedeleer en gezondheidsleer zijn in vele opzichten als 't ware zusters. Langs verschillende wegen leiden zij meestal tot dezelfde uitkomsten.’[66]

Zelfbeheersing wordt dan ook op medische grond van harte aanbevolen voor het behoud van de gezondheid; geen maatschappij als geheel kan bestaan zonder liefde voor deugd, ingetogenheid en arbeid. Zo is drankmisbruik vooral af te keuren omdat de zelfbeheersing erdoor wordt vernietigd. De burgerlijke deugd wordt door de wetenschap tot algemeen geldende norm verheven.

Geslachtsverkeer buiten de echt leidt, volgens een verhandeling uit 1790, vooral tot betreurenswaardige zaken als het verlies van godsdienst en zedelijkheid.[67] Gezondheid is dan nog niet de enige norm. In een artikel in de *Volksalmanak* van 1856 heet het huwelijk ‘bevorderlijk voor gezondheid en levensduur (terwijl) alle geslachtsverkeer buiten de echt doorgaans noodlottige gevolgen heeft voor man en vrouw beide, en het aanzijn geeft aan kinderen, die veeltijds de kiemen van ziekte meê ter wereld brengen, en geheel of ten deele de ouderlijke zorg missende, volgens de uitspraken eener alweder door cijfers gestaafde ervaring groot gevaar loopen naar lichaam en ziel vroegtijdig te gronde te gaan’.[68]

De deugd is niet alleen haar eigen beloning, maar zal menigvuldige winsten afwerpen. Dan moet er wel aan gewerkt worden: ‘De ware economie is, met ruime hand de zegeningen van gezondheid en beschaving te verspreiden, hoe groot de offers ook mogen zijn, die men daarvoor van de burgerij eischt.’[69]

Het mag wellicht lang duren voordat deze vorm van medisch denken algemeen aanvaard is, ‘eindelijk zal de goede zaak zegevieren’.[70]

Opnieuw: 't Nut

Wat was dat nu: de goede zaak? ‘Wie beter *wil* worden, *kan* en *zal* het worden.’[71] Nu was dat in dit verband vooral tegen criminelen gezegd, maar het illustreert mooi de geest van *'t Nut*. Enerzijds was dit een blijde boodschap, die, mits aangenomen door de ‘gemeene man’, de ‘schoon lagere, echter hoogst nuttige burgerkring’[72], zou leiden tot een harmonieuze samenleving, tot een deugdzame natie waarin ieder in huiselijkheid en gezondheid, binnen zijn eigen stand de daarbij horende plichten zo goed mogelijk zou vervullen en zo onopvallend en beheerst mogelijk zijn weg zou gaan. Anderzijds moet gewezen worden op de sombere achtergrond van dit optimisme. De samenleving werd immers bedreigd geacht door de onbeschaafdheid van het volk, dat niet alleen deerniswekkend werd gevonden, maar ook afschrikwekkend. De cultuur van de lagere standen bestond toch vooral in het ontbreken daarvan: wanorde, luiheid, tijdverspilling, uithuizigheid, onverschilligheid en apathie waren de klachten.

Tegenover de desintegratie van de samenleving aan het einde van de achttiende eeuw, die overigens niet zozeer het gevolg was van een oprukkend industrieel

kapitalisme als wel van een terugval in een pre-industrieel pauperisme, werd door de middenklasse een nieuw integratiekader aangeprezen: deugd. Als dit bind-

middel zijn heilzame werking zou kunnen vervullen, dan zou Nederland weer terug kunnen keren naar de nationale betekenis die het in de zeventiende eeuw had gekend. Daarbij stuitte *'t Nut* overigens op het bekende dilemma van de Verlichting: welke mate van dwang kan men opleggen om mensen voor de vrijheid te laten kiezen? De aansporingen, in de prijsverhandelingen zo frequent voorkomend, waren dwingend van toon. Het weinig zichtbare effect leidde tot gedachten over het patronaat, waarmee de deugdzaamheid afgedwongen zou kunnen worden. Deze gedachten over het patronaat zouden zich vooral in de jaren veertig van de vorige eeuw verspreiden, toen de desintegratie opnieuw even dreigend was als aan het einde van de achttiende eeuw.

Niet alleen kenmerkten deze jaren zich door een sterke achteruitgang van de economie, er heerste tegelijk een nationale identiteitscrisis. Zo vroeg Thorbecke zich in 1845 af: 'Bezit de natie nog die kracht en dat karakter, dat zij verdient, meer dan in naam zelfstandig te zijn?'[73] Verschillende auteurs bepleitten in deze tijd zelfs een integratie met Duitsland.[74] Dit défaitisme zou na 1848 afnemen onder invloed van een langzaam herlevende economie en het uitzicht op realisering van de aspiraties der middenklasse door het verwerven van een aandeel in de politieke macht. De geschriften van *'t Nut* zullen zich dan ook in toenemende mate gaan richten op het overtuigen van de elite, op het beïnvloeden van de regering. De meer wetenschappelijke en professionele behandeling - zie de rapporten over kinderbescherming en volkswoningbouw uit de jaren negentig - zou de algemeen christelijke en zedelijke aansporing gaan vervangen.

Deze verandering was uiteraard niet uitsluitend het gevolg van het geleidelijk aan de macht komen van de middenklasse. Een tweede ontwikkeling was minstens zo belangrijk: het volk bleek zich zeer nadrukkelijk in meerderheid niet te laten zedemeesteren door *'t Nut*. Juist het liberale, het algemeen-christelijke wekte verzet. In 1823 schreef Da Costa al: 'De tijd is niet veraf, waarop het blijken zal, wat het menschdom gewonnen heeft met al die opgeworpen verbeteraars (die men in vroeger tijden naar een verbeter- of gekkenhuis had verwezen) en ijveraars voor het *algemeen,* voor het *algemeen* welzijn, voor *algemeene* weldadigheid enz., waardoor in de daad de waarachtige liefde tot den evennaasten in zijn *bijzonder* verloren en verloochend wordt.'[75]

Het besef van de verzoenende genade of de erfzonde was bij *'t Nut* afwezig, was het verwijt van de orthodoxe predikant O.G. Heldring (van de gelijknamige gestichten). Niet alleen de orthodox-protestanten zouden de rationele godsdienst van *'t Nut* gaan afwijzen, ook de rooms-katholieken. J.G. le Sage ten Broek noemde *'t Nut* de 'anti-katholieke maatschappij' en stichtte in 1820 een *Rooms-Catholijke Maatschappij ter bevordering van godsdienstige wetenschap en goede zeden voor het Koninkrijk der Nederlanden*. Deze werd overigens door de overheid in 1823 kortaf verboden, 'omdat ze de strekking had om de openbare orde en veiligheid te storen, mitsgaders oneenigheid, twist en tweespalt, verdeeldheid of wantrouwen tusschen de ingezetenen te veroorzaken'.[76]

De verzuiling, de mobilisering van bevolkingsgroepen op basis van levens- of geloofsovertuiging, ongeacht standen en klassen, perkte het recruteringsterrein van *'t Nut* dan ook in toenemende mate in. Dit proces, dat al vroeg in de negentiende

eeuw begon, zou vooral aan kracht winnen toen in de jaren zestig en zeventig *'t Nut* zich in de schoolstrijd resoluut opstelde voor het neutrale, openbare volksonderwijs.

Dit opende natuurlijk de mogelijkheid, dat *'t Nut*, nu een integratie op basis van algemeen-christelijke deugden uitgesloten werd, zich ook geleidelijk tot een zuil zou ontwikkelen. Vooral in de jaren zeventig en tachtig zijn er inderdaad activiteiten merkbaar die daartoe hadden kunnen leiden. Hier moet vooral gewezen worden op pogingen van A. Kerdijk, in 1881 secretaris van de Maatschappij geworden, en H.P.G. Quack, sinds 1885 voorzitter. In een grootse rede probeerde Quack *'t Nut* duidelijk een nieuwe taak te geven: 'Ons volk heeft het meer dan ooit noodig. De verdeeldheid wast, de tweestrijd ontbrandt telkens heviger. Elke dag schijnt ons haast te verkondigen, dat verbrokkeling der maatschappelijke krachten aan de orde is. (...) Het dierlijk instinct en de ruwe krachten schijnen bij de menschen ontketend. (...) Misschien zijn het slechts de opborrelingen, het schuim van een stroom, die in de verte ontzettend komt aanzwellen. Wij bedoelen de geweldige beweging, die Europa thans beroert en ontroert: de vaart en den vooruitgang der *democratie*.'[77]

Het zou overigens tot weinig leiden. Quack zelf wees er in zijn rede op: 'Niet de bezittingen, maar de hartstochten en begeerten moeten worden genivelleerd.' Dit was ontoereikend voor dat deel uit de arbeidersklasse, dat zich niet mobiliseerde op basis van geloofsovertuiging, maar op basis van klassegevoelens. Werden de klassentegenstellingen in de protestantse en katholieke kringen succesvol overbrugd door de religie, in een eventuele 'neutrale' zuil was begrip voor de 'democratie' een te slap bindmiddel en kreeg het te weinig praktische uitwerkingen. Quack kreeg *'t Nut* niet mee, Kerdijk vertrok in 1887 gedesillusioneerd.

Conclusie

Het streven van de burgerij naar democratisering van Verlichting en beschaving was volgens Lasch een onderdeel van de taak van de burgerij om eenvormigheid te creëren als voorwaarde voor de ontwikkeling van een industrieel kapitalisme. Zijns inziens is het onvoldoende alleen te verwijzen naar de zorgwekkende sociale onrust of de dreiging daarvan als verklaring voor het burgerlijk beschavingsoffensief. Hoewel zijn interpretatiekader door het functionalisme, dat teleologische verklaringen aankleeft, een zekere elegantie bezit, laat het de vraag onverklaard, hoe de burgerij kon weten dat die nagestreefde eenvormigheid nodig was voor een industrialisatie die veel later inzet - in elk geval in Nederland. Het burgerlijk beschavingsoffensief lijkt me vooral te verklaren uit de vrees voor desintegratie aan het einde van de achttiende eeuw. Terecht heeft Lasch de aandacht gevestigd op het brede karakter van de georganiseerde bemoeienissen met het persoonlijk leven van de armen, die niet beperkt bleven tot het bijbrengen van een nieuw arbeidsethos alleen. Dat is in het bovenstaande wel gebleken.

Het effect van de ideologie van de huiselijkheid op dat privé-leven is nauwelijks na te gaan. Maar wel was het voor de burgerij zelf een coherente ideologie, op grond waarvan de grote sociale verschillen zinvol konden worden gemaakt en als minder pijnlijk werden ervaren. Het geloof in de deugd werkte als integratiekader voor de burgerij; het beschavingsoffensief was - in elk geval voor een deel - een soort inwendige zending.

De ontwikkeling van *'t Nut* lijkt Romeins wet van de remmende voorsprong te

bevestigen. Immers, aanvankelijk een moderne en efficiënte organisatie, zal het in de tweede helft van de vorige eeuw door de concurrentie met dezelfde technieken, maar dan beter, worden ingehaald en voorbijgestreefd. Kuyper had weinig goede woorden over voor *'t Nut*, maar stak zijn bewondering niet onder stoelen of banken voor de organisatievorm, 'nationaal in echten zin', 'volgens de eisch van het volkskarakter'. Hij concludeert dan ook 'dat onze christelijke instellingen zeker niet beter (kunnen) doen, dan bij datzelfde "Nut" ter school gaan (...) voor zooveel de wijze van inrichting betreft'.[78] Kuyper zou deze raad zelf het beste ter harte nemen, zoals onder meer moge blijken uit de oprichting van de Anti-Revolutionaire Partij, tien jaar na zijn pamflet tegen de 'Nutsbeweging'.

't Nut zelf zou aan vernieuwing niet meer toekomen. Opgericht om een standensamenleving voor ondergang te behoeden door op verbetering daarvan aan te dringen, dreigde in het midden der negentiende eeuw een klasseconflict uit te barsten waar *'t Nut* geen verweer meer tegen had: deugd was niet genoeg. Maar andere groepen in de samenleving zouden zich aangorden om ook dit conflict te verhoeden. De organisatievorm, de methoden en een groot aantal elementen uit de ideologie hadden zij van *'t Nut* geleerd.

Eindnoten:

* Dit artikel is verschenen in: *Symposion, Tijdschrift voor maatschappijwetenschap,* jrg. 2, nr. 1, 1980, pp. 22-37.
Dank aan Claartje van der Wusten, Ernst Mulder en vooral aan Piet de Rooy.

1 Chr. Lasch, *Haven in a heartless world. The family besieged*. New York 1977, pp. 169 en 170.
2 P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid*. Diss. Amsterdam 1979, pp. 9-10.
3 Het archief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen berust bij het Gemeentearchief van Amsterdam onder nummer PA 211. De door het Nut uitgegeven gedrukte stukken worden hier aangeduid door achter de - veelal verkort weergegeven - titels Archief-Nut en het nummer van de betreffende archiefmap te vermelden. Tussen haakjes staat het jaar van uitgave.
4 H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Bernardus Bosch. Nutsfiguur, schrijver en politicus', in: *De Gids,* jrg. 134, nr. 8 (1971), pp. 489-499.
5 Ph. Kohnstamm, 'De Nederlandsche gedachte en "Het Nut" in verleden, heden en toekomst', in: *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934*. Amsterdam 1934, p. 56.
6 Abraham Kuyper, *De 'Nuts'-Beweging*. Amsterdam 1869, p. 33.
7 *Gedenkschriften voor de tweede vijfentwintig jaar van het bestaan*. (1834), Archief-Nut, 1364.
8 E.C. Knappert, 'Volksontwikkelingsvragen voor 150 jaar en nu', in: *Gedenkboek 1934,* a.w., p. 138.
9 H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'De Patriots-Bataafse tijd (1780-1813)', in: J.H. van Stuijvenberg (red.), *De economische geschiedenis van Nederland*. Bussum 1977, p. 161.
10 A.J. Lastdrager, *De herstelling van Nederland*. (1817), Archief-Nut, 1333, pp. 93 en passim.
11 Ibidem, p. 92; zie ook: A.J. Lastdrager, *Bevestiging van het oorspronkelijk Nederlandsch karakter*. (1820) Archief-Nut, 1335, pp. 33-39.
12 D. van Hinloopen, *De zeden der Nederlanders*. (1791) Archief-Nut, 1319, p. 239.
13 D. Boing, *Schets van den braaven man in het gemeen burgerlijk leven*. (1790) Archief-Nut, 1319, p. 6.
14 H. Heppener, *Het vooroordeel*. (1819), Archief-Nut, 1335, p. 34.
15 D. Boing, *Pligten van handwerkslieden en dienstboden*. (1791) Archief-Nut, 1319, p. 286.

16 Vgl. G. Bakker, *De waarzeggerijen, tooverijen, spokerijen, enz.* (1800), Archief-Nut, 1324.
17 Joh. Clarisse, *Middelen om de losheid in grondbeginselen en zeden te stuiten*. (1802), Archief-Nut, 1326, p. 95.
18 D. van Hinloopen, *De zeden der Nederlanders*. (1791), Archief-Nut, 1319, p. 237; H.W. van der Ploeg, *Het belang der waare volksverlichting*. (1800), Archief-Nut, 1324, pp. 16-17.
19 H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam. Van den oorsprong af tot heden*. Deel V, Amsterdam 1931, p. 216.
20 Coronel (1864), geciteerd bij A.H. Bergink, *Samuel Senior Coronel. Zijn betekenis voor de sociale geneeskunde in Nederland*. Assen 1960, p. 99.
21 W. Messchert, *De drie gebroeders Belesteijn, of de zucht tot standswisseling*. (1822), Archief-Nut, 1335, pp. 31-38.
22 *Het steenen varkentje*. Kleine geschriften nummer 2. (1847), Archief-Nut, 1448, p. 4.
23 *Willem de Clercq. Naar zijn dagboek*. Door Allard Pierson en De Clercq's jongste dochter (Anna Elizabeth de Clercq), deel 1: 1811-1824, Haarlem 1888, p. 62.
24 J. Wigeri, *Schets van den braaven man in het gemeen burgerlijk leven*. (1790), Archief-Nut, 1319, pp. 25-26.
25 Pieter Feenstra, *Opwekking van den minvermogende tot ijver en werkzaamheid*. (1798), Archief-Nut, 1323, p. 24.
26 C.G. Withuijs en C.P.E. Robidé van der Aa, *Volksliederen*. (1834), Archief-Nut, 1340, p. 11.
27 Vgl. P.A.C. Douwes, *Armenkerk. De Hervormde diaconie te Rotterdam in de negentiende eeuw*. Schiedam 1977, pp. 106, 132.
28 A.J.P. Oort, *Handleiding voor het patronaat over armen*. (1857), Archief-Nut, 1387, p. 13.
29 S. Blaupot ten Cate, *Armwezen en armverzorging*. Leiden 1851, p. 32.
30 Oort, *Handleiding* (1857), p. 45.
31 *Het vraagstuk der Armverzorging*. (1895), Archief-Nut, 1468, pp. 52-53.
32 Vgl. F.L. van Holthoon, *Mensen in Europa. Ontwerp voor een sociale geschiedenis van Europa*. Alphen aan den Rijn 1977, pp. 120-125.
33 J. Wigeri, *De zedelijke opvoeding van kinderen*. (1789), Archief-Nut, 1318, pp. 444-445.
34 H.H. ten Oever, *De zedelijke opvoeding der kinderen*. (1789), Archief-Nut, 1318, p. 425.
35 H.W. van der Ploeg, *Het belang der waare volksverlichting*. (1800), Archief-Nut, 1324, p.66.
36 C.G. de Greuve, *Wilhelmina, een handboek voor het vrouwelijk geslacht*. (1808), Archief-Nut, 1330, p. 35.
37 C.J. van Heusden, *Geluk en ongeluk, of de onderscheidene gevolgen van huiselijkheid en uithuizigheid*. (1824), Archief-Nut, 1336, p. 28.
38 De Greuve, *Wilhelmina,* (1808), p. 139; H.W.C.A. Visser, *De voor- en nadeelen der middelen, ter opwekking van den naijver overwogen*. (1806), Archief-Nut, 1329, p. 114.
39 Clarisse, *Middelen* (1802), pp. 22-23.
40 Ten Oever, *De zedelijke opvoeding der kinderen* (1789), pp. 429-430.
41 P. van der Willigen, *De kracht en invloed der gewoonte*. (1820), Archief-Nut, 1335, p. 32.
42 H. Heppener, *Raadgevingen bij het aangaan van een huwelijk*. (1821), Archief-Nut, 1335, pp. 53-54.
43 J.S. Swaan, *De invloed en de grenzen der vermakelijkheden voor de jeugd*. (1815), Archief-Nut, 1332, p. 29.
44 W.H. Suringar, *Het vervloeien van aangeleerde kundigheden*. (1822), Archief-Nut, 1335, p.32.
45 N. Swart, *Pieter Schijn en zijn dorpsgenoten. Een volksleesboek*. (1819), Archief-Nut, 1334, pp. 20-21.
46 J.J. Pennink, *Gezondheidsleer voor het volk*. (1820), Archief-Nut, 1335, p. 33.
47 W.H. Warnsinck, *De Heer Roze en zijne vrienden, in gesprekken en raadgevingen*. (1824), Archief-Nut, 1336, p. 13.
48 Pennink, *Gezondheidsleer* (1820), pp. 32-33.
49 Lastdrager, *Bevestiging* (1820), p. 53.
50 Vgl. G. van der Tuuk, *Huishoudkundig handboekje voor den gemeenen man*. (1805), Archief-Nut, 1327.
51 De Greuve, *Wilhelmina* (1808), p. 33.
52 Paul Boyer, *Urban masses and moral order in America 1820-1920*. Cambridge, Mass. 1978, p. 30.
53 A. de Graaf, *Feest en strijd. Uit de geschriften van Mr. A. de Graaf 1867 - 17 mei - 1937*. Amsterdam 1937, p. 78.

54 J. Goudsblom, ‘Civilisatie, besmettingsangst en hygiëne. Beschouwingen over een aspect van het Europese civilisatieproces’, in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift,* jrg. 4, nr. 3 (1977), pp. 271-300, m.n. pp. 289-290.
55 J. van Ouwerkerk de Vries, *De brave huisvader en moeder in 't gemeen burgerlijk leven*. (1795), Archief-Nut, 1321, p. 269.
56 *Verhandeling over de vriendschap met God*. (1788), Archief-Nut, 1318, p. 276.
57 G.A.N. Allebé in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde,* 2 (1858), p. 226; geciteerd bij Bergink, *Samuel Senior Coronel,* 1960, p. 12.
58 Vgl. J.M.W. Binneveld, *Psychiatrie in theorie en praktijk aan het einde van de 19e eeuw*. Paper voor de conferentie Maatschappijgeschiedenis van 20-21 april 1979 te Amersfoort; A.A. Stuart, *Handboek voor direkteurs en bewaarders in gevangenissen, inzonderheid bij cellulaire opsluiting*. Leeuwarden 1869, p. 3.
59 G. Bakker, *De opvoeding der kinderen gedurende de eerste twee levensjaren*. (1797), Archief-Nut, 1322, p. 108.
60 Chr. Lasch, ‘What the doctor ordered’, in: *The New York Review of Books,* vol. xxii, nr. 20 (1975), pp. 50-54, hier p. 51.
61 Binneveld, *Psychiatrie,* 1979, p. 15.
62 Bakker, *De opvoeding* (1797); Pennink, *Gezondheidsleer* (1820).
63 Bergink, *Samuel Senior Coronel,* 1960, p. 25.
64 C.G. de Greuve, *Volkslees- of onderwijzershandboek*. Vier afdelingen. (1807), Archief-Nut, 1329, pp. 22-23.
65 Swart, *Pieter Schijn* (1819), p. 60.
66 *Volksalmanak 1856,* Archief-Nut, 1137, p. 153.
67 D. Boing, *Schets van den braaven man* (1790), p. 135.
68 *Volksalmanak 1856,* p. 154.
69 Coronel (1876), geciteerd bij Bergink, *Samuel Senior Coronel,* 1960, p. 170.
70 *Volksalmanak 1858,* Archief-Nut, 1137, p. 213.
71 W.H. Suringar, *Sluikerij*. (1830), Archief-Nut, 1338, p. 131.
72 Ten Oever, *De zedelijke opvoeding* (1789), voorberigt.
73 Geciteerd bij J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858*. Bussum 1978, p. 44.
74 Ibidem, p. 22.
75 Geciteerd bij J.J. Westendorp Boerma, *Johannes van den Bosch als sociaal hervormer. De Maatschappij van Weldadigheid*. Groningen 1927, pp. 84-85.
76 J.H.J.M. Witlox, *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst*. 's Hertogenbosch 1919, pp. 100 e.v.
77 H.P.G. Quack, *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack 1834-1914*. Amsterdam 1915[2], Nijmegen 1977, p. 398.
78 Kuyper, *De ‘Nuts’-beweging* (1869), p. 34.